

מבט חדש על גירוש קפריסין

מכוא

עיון במה שנכתב בנושא ההעפלה בשנים 1945-1948 במשך 30 השנים שחלפו מאז, מגלה שפרשת גירוש קפריסין הושמטה כביכול על ידי יד נעלמה. פרשה זו, שהייתה חלק אינטגרלי במאבק ההעפלה, שעשתה בשעתו כותרות בעיתונים והייתה לחלק מהכרוניקה היומית, נעלמה מהתודעה הציבורית ככמטה קסם וצללה לתהום הנשייה עם קום המדינה. זה התחיל בספרות הממארת והמשיך במחקר ההיסטורי. כמה מראשי המוסד לעלייה ב' פרסמו במהלך השנים ספרי זיכרונות על פעילותם בהעפלה. יש בספרים אלה חומר חשוב על ההעפלה ופעיליה, תיאורי עלילות מרתקות, אבל יש בהם גם משהו מכיף: יש בהם מעט מאוד על אודות המעפילים. והרי מדובר בתנועה של רבבות בני אדם שעשו בחירוף נפש את הדרך הקשה הזו של ההעפלה. והנה במסלול המכשולים הזה, שבין הסעתם מהרכבות לאוניות ועד הבאתם לחופי הארץ, הם כאילו נמוגו ונעלמו. פרשת גירושם לקפריסין ומעצרים שם נזכרים, אם בכלל, באקראי וכלאחר יד.¹

המעפילים עצמם, כאז כן היום, נותרו "החילים האלמוניים" של הסיפור. לדידם הייתה ההעפלה ארצה רק קטע קטן, מסעיר ומרגש, בדרך נדודיהם הארוכה ורבת התלאות עד שנקלטו בארץ. הם הגיעו ארצה כפליטים והיו צריכים להתחיל בה הכל מבראשית, החל מלימוד השפה העברית ומציאת עבודה, וכלה בבניית בית במוכנ הפשוט ביותר של המושג. הם עשו זאת תוך מילוי כל המצוות המתחייבות של יישוב הארץ; השתתפו בכל המלחמות כמו הוותיקים, רק בתנאים קשים יותר, עד שלבסוף נבלעו והתמזגו בחברה הישראלית, ולא נודע כי באו אל קרבה. אבל לא היה להם הפנאי, וכנראה גם לא הכוחות, להעלות על הכתב את הזיכרונות מקטע זה של הדרך. גם אלה מהם שפרסמו זיכרונות מימי השואה קיצרו משום-מה בקטע הזה. הנושא גם לא תפס מקום מיוחד במחקר ההיסטורי של המאבק על המדינה. כמו בספרות הזיכרונות, גם במחקר ההיסטורי נותרה הפרשה בשולי הדרך, מעין סמטה צדדית ללא מוצא. הרבה נכתב על 100 אלף הסרטיפיקטים שהסוכנות תבעה עבור אנשי שארית הפליטה, עד כי המספר הפך למופשט, כאילו מדובר באיזה נתון

1. ראה כדוגמה: יהודה כריגנסקי, עם חותר אל חוף, תל-אביב תשכ"ה: אחד אבריאל, פתחו שערים, תל-אביב 1976.

במקבילית כוחות במאבק הפוליטי, ולא בציבור אנשים שנלאו מלחכות לסרטיפיקטים המיוחלים הללו, והחליטו לדחוק את הקץ ולצאת לדרך בלעדיהם. ספר תולדות ההגנה מייחד אומנם מקום נכבד להעפלה ולגירוש קפריסין, אבל יש בו אך מעט על המגורשים, ויותר על הספינות, מארגניהן ומלווייהן. כך, למשל, יכולים אנו ללמוד בו פרטים על שיטת הורדת המעפילים בחוף, יותר מאשר על מהלך חייהם במחנות הגירוש.² עד כמה נתפס הנושא כאינסטרומנט לי, שאין טעם לעסוק בו במיוחד, תעיד האנציקלופדיה העברית, שעורכיה לא מצאו לנכון להקדיש לו אפילו ערך בפני עצמו. הרוצה לקבל ולו רק מושג על פרשת גירוש קפריסין, לא ימצאנו כחיבור נכבד זה.

הדור שנולד אחרי קום המדינה ושאב את ידיעותיו על תקופת המאבק רק ממה שהתפרסם עד שנות ה־80, מושגיו על ההעפלה מעורפלים למדי. קרוב לוודאי שיש לו איזו ידיעה בסיסית על פרשת "אקסודוס". אולי הוא גם רואה בדמינו את פריצת שערי הארץ על ידי אלפי מעפילים במבצעים נועזים. שכן כמה שפורסם ניתנה עדיפות ברורה לפרקים ההירואיים בים, והיו כאלה. זה גם הצטלם בשעתו טוב יותר מחיי השבי האפורים של המעפילים במחנות קפריסין. כך יצא סיפור ההעפלה שלאחר השואה פחות מערכו היחסי, וניתן להמחיש זאת במספרים הבאים: בשנים 1945–1948 הפליגו ארצה 65 ספינות, שהביאו 70 אלף מעפילים, אולם רק כ־2,500 מהם הצליחו לפרוץ את ההסגר ולנחות בחוף מבלי שנתפסו. גם את המספר הזה ניכו הבריטים ממיכסות העלייה הלגאלית. כך קרה, ששכר הפורצים יצא בהפסד הסרטיפיקטים, ואילו כל יתר הרבבות שנתפסו – נעצרו וגורשו. כ־52 אלף גורשו לקפריסין, למעלה מ־4,000 מעפילי "אקסודוס" הוחזרו לגרמניה, השאר נעצרו בעתלית³ וחיכו לחורם, עד ששוחררו במסגרת מיכסות העלייה הלגאלית.

לעומת מספרים אלה מן הראוי להציג מספר אחר, פחות ידוע אך לא פחות משמעותי, בסיפור ההעפלה: כ־2,000 אמהות צעירות, ניצולות שואה, ילדו במחנות קפריסין את ילדן הראשון כתנאים קשים ביותר.⁴ סיפור פריצת השערים בנוסח "אחותי על החוף" מאת יצחק שדה,⁵ נשמע אולי דרמטי ומרשים יותר, אך לא בהכרח משקף את המציאות כפי שהיתה. על כן דומה שלא יהיה זה נועז מדי לקבוע, שאילולי עמידתן העיקשת של אותן אלפי אמהות צעירות כתנאי הגירוש הקשים, ספק אם תנופת ההעפלה יכלה להימשך ברציפות, ואם היו בנמצא מספיק מועמדים לפריצת השערים.

המחקרים הראשונים על גירוש קפריסין החלו להופיע רק בתחילת שנות ה־80, למעלה מ־30 שנה לאחר ששקעה הפרשה בתהום הנשייה, ומחבריהם – לא במקרה – היו מי שפעלו במחנות הגירוש כשליחים, הכירו את הנושא היטב והוא

2. יהודה סלוצקי, ספר תולדות ההגנה (להלן: סת"ה), כרך ג/2, עמ' 1166–1177.

3. שם, ג/3, נספח ל, עמ' 1902–1903.

4. ארכיון הגוינס בירושלים, קפ/59–64, Dr. Polishuk: Maternity Ward BMH.

5. יודד (יצחק שדה), מסביב למזורה, תליאביב תש"ו, עמ' 50–51.

היה קרוב ללבם.⁶ ראשון פרסם דוד שערי, איש עליית הנוער, ספר כולל: *גירוש קפריסין 1946-1949*.⁷ אחריו פרסם מנחם אורן, מחנך, איש קיבוץ בית השיטה, שני חיבורים בזה אחר זה בענייני חינוך בקרב הגולים: *להתחיל אחרת לחיות אחרת*, ומנגד *תראה את הארץ*.⁸ לשניהם זכות ראשונים בחקר הנושא. הם השתמשו בחומר ארכיוני מן התקופה, גבו עדויות מפי גולים ושליחים שפעלו במחנות, וגם הכירו באופן בלתי אמצעי את ההווה של מחנות הגירוש מתוקף היותם מעורים בה. אולם הליקוי הבסיסי במחקריהם הוא, שהם כתבו על הנושא מבלי לראות את התיעוד הבריטי, ומעט מאוד מהתיעוד של הג'וינט, למרות משקלם והשפעתם של שני הגורמים הללו על הוויית מחנות הגירוש. הבריטים יזמו את הגירוש, ולכן היו אחראים לגורל המעפילים שנתפסו ולמה שהתרחש במחנות הגירוש; ואילו הג'וינט התנדב לסייע לגולים, והיה הגורם היהודי הרשמי היחידי שהשלטונות התירו את פעילותו בתוך מחנות הגירוש.

המחקר המקיף האחרון על גירוש קפריסין הוא של מחבר שורות אלה, שהושלם ב־1986 ופורסם בספר: *אי הגירוש*.⁹ במחקר זה, המבוסס בעיקרו על מקורות ראשונים, נעשה כבר שימוש נרחב בתיעוד הבריטי, שהיה בזמנו מסווג כסודי וסודי ביותר, ובינתיים נפתח לחוקרים, ובתיעוד הרב והחשוב של הג'וינט בנושא, המרוכז היום בארץ. הנחות היסוד עליהן מושתת מחקר זה הן:

1. אף על פי שפרשת גירוש קפריסין תחומה בזמן ובמקום, אין היא עומדת בפני עצמה, והיא חלק אינטגרלי במאבק על המדינה, הן בהעפלה והן בדיפלומטיה הציונית.
2. ההעפלה היתה אומנם פרי יוזמתם של מוסדות היישוב, הסוכנות היהודית והמוסד לעלייה ב', אבל את גירוש קפריסין יזמו הבריטים, והם היו בו הגורם הקובע. בלי הידיעה מה היתה מדיניותם ומה היו המניעים להחלטותיהם, אי אפשר לרדת לחקר האמת, כיון שהם קבעו את המגרש שעליו שיחקו כל אלה שהיה להם עניין בהעפלה בכלל, ובמה שמתרחש במחנות הגירוש בפרט.
3. תגובת היישוב ומוסדותיו לגירוש: ההעפלה, בניגוד ל"כריחה", היתה כל־כולה מפעלו של היישוב. לכן רבצה עליו ועל מוסדותיו האחריות והמחויבות לשלומם של הגולים. לכן אי אפשר להתעלם ממה שנעשה או לא נעשה מטעם היישוב במחנות הגירוש למען שיפור תנאיהם וקליטתם בארץ.
4. אין לתאר פרק מהותי בהעפלה בלי המעפילים, והגיעה העת לחשוף מי

6. בהקשר זה מן הראוי לציין, שכבר בתחילת שנות ה־70 הגיש תלמיד התיכון אילן פלד עבודת גמר בנושא "מחנות המעפילים בקפריסין", שנעשתה בהנחיית מורו מרדכי חיות, איש קבוצת יבנה, שהיה שליח בקפריסין. תלק מעבודה זו מורסם בילקוט מורשת טו, (1972).

7. דוד שערי, *גירוש קפריסין 1946-1949*, ירושלים 1981 (להלן: שערי).

8. מנחם אורן, "להתחיל אחרת, לחיות אחרת: תנועות הנוער במחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948", *מחברות מחקר יב*, יד טבנקין 1984 (להלן: אורן); הנ"ל, *מנגד תראה את הארץ: חינוך נוער בקפריסין*, תל־אביב 1985.

9. נחום בוגנר, *אי הגירוש. מחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948*, תל־אביב 1991 (להלן: בוגנר).

הוא אותו ציבור נעלם ואילם של הסיפור, מה הביא את האנשים הללו לשם, וכיצד עמדו במכתן שנקלעו אליו, אחרי כל מה שעבר עליהם עד אז.

א. המלחמה נגד ההעפלה עד אוגוסט 1946

באוגוסט 1945, עם סיום מלחמת העולם השנייה, התחדשה העלייה הבלתי לגאלית, כשמטרתה הפעם איננה הצלת יהודים, כבעבר – ערב מלחמת העולם השנייה ובמהלכה – אלא הפרת מדיניות הספר הלבן. בישיבת הוועד הפועל הציוני שהתכנס ב־20 במאי 1945, מיד עם תום המלחמה באירופה, אמר משה סנה – שכיח או כרמ"א של ה"הגנה", ותוך זמן קצר עתיד היה להנהיג את תנועת המרי העברי – דברים מפורשים בעניין זה:

אני חושב שאנחנו צריכים כאלמנט של מדיניותנו להביא לידי ריב על עלייה בלתי־לגאלית. אין לנו מנוף טוב יותר, ואיננו יכולים לוותר על מנוף זה [...] ופה אין כוונה לתוספת עולים – גם דבר זה מכובד – אלא מנוף לשינוי פני הדברים; זו היא הפעילות הקונסטרוקטיבית שלנו.¹⁰

מתברר שגם הבריטים לא ישבו בחיבוק ידיים, והם נערכו כבר אז לקראת האפשרות של חידוש העלייה הבלתי לגאלית. האיום של גירוש מעפילים מן הארץ היה תלוי ועומד כבר למן היום הראשון של חידוש ההעפלה, עוד בטרם דרכה כף רגלו של המעפיל הראשון בחופי הארץ. והיה לכך תקדים כבר בגירוש מעפילי "אטלנטיק" למאוריציוס, בדצמבר 1940. מאז השתנו אומנם הנסיבות הפוליטיות באזור, אך לא כך חשב המימסד הצבאי הבריטי, שראה בעלייה היהודית לארץ־ישראל את מקור כל הצרות בזירה האסטרטגית החשובה הזו של המזרח התיכון, ולכן היה מוכן להילחם נגדה מלחמת חורמה.¹¹ כשגברו הפעולות של תנועת המרי העברי, בעקבות לכידת ספינות המעפילים, הצטרף גם הנציב העליון, אלן קנינגהם (Cunningham) לדרישה לסלק את העולים הבלתי לגאליים מן הארץ. החזקת אלפי עולים בלתי לגאליים במעצר בארץ היתה משימה ביטחונית קשה, שהומינה פעולות דוגמת מבצע שחרור המעפילים מעתלית באוקטובר 1945, שיכלו להסתיים בתוצאות חמורות יותר.¹² לכך יש להוסיף את רגישותם של הערבים להמשך העלייה הבלתי לגאלית, וחשש השלטונות המקומיים מתגובתם, העלולה לגרום למהומות רציניות ולסבך את המצב בארץ עוד יותר.¹³

במשך שנה תמימה דחתה הממשלה בלונדון את הלחצים שהופעלו עליה לגרש

10. סת"ה ג/2, עמ' 843–844.

11. Report of the Joint Planning Staff: The Importance of Palestine, 10.7.45, PRO, FO 371/45378 E5141.

הפיקוד העליון במזרח התיכון לראשי המטות, 23.8.45, PRO, AIR 20/4962.

12. משרד החוץ לשגריר בקהיר, 28.1.46, PRO, FO 371/52507 E4995.

13. הנציב העליון לשר המשבות, 20.5.46, PRO, FO 371/52525 E4678.

את המעפילים מהארץ, מתוך שיקולים פוליטיים, בעיקר כדי לא להרגיז את השותף האמריקאי, שבעזרתו קיוו לפתור את הבעיה הארצישראלית הסבוכה בלאו הכי. בישיבת הקבינט שהתקיימה ב־11 ביולי 1946, אחרי "השבת השחורה", אף נאמרו דברים מפורשים, שאם ינסו לגרש עוד פעם מעפילים מהארץ, עלולה פרשת "פאטריה" לחזור על עצמה, ובכך איש לא היה מעוניין.¹⁴ בהקשר זה כדאי לשים לב, שב"שבת השחורה" ב־29 ביוני 1946, שנועדה לשבור את תנועת המרי העברי, כלל לא נגעו בהעפלה, אף על פי שבאותם ימים הגיעו לחופי הארץ שתי ספינות מעפילים: "ווג'ווד" ו"ביריה".¹⁵

מה ששינה את המצב במפתיע וכאופן דרמטי היה הפיגוע של האצ"ל במלון "המלך דוד" ב־22 ביולי 1946. בעקבותיו הופעל על הממשלה בלונדון לחץ אדיר, הן מצד ראשי הצבא והן מצד האדמיניסטרציה המנדטורית, להעניש את היישוב ענישה קולקטיבית. הדרישות היו: עריכת חיפושי נשק מקיפים ביישובים, החרמת הקרנות הלאומיות והפסקת העלייה. מי שנרתע או מצעדים דרסטיים היה הקבינט, מתוך רצון לא להביא את היישוב למעשי יאוש שלא תהיה מהם חזרה. לבסוף, אחרי לבטים רבים – ארבע ישיבות רצופות של הקבינט – נכנעו המדינאים לראשי הצבא, וב־7 באוגוסט 1946 החליטו לגרש מהארץ לקפריסין את המעפילים שייתפסו.¹⁶

צריך לציין, שאלה שיומו את החלטת הגירוש, כמו גנרל מונטגומרי למשל, שכיהן אז כראש המטה הקיסרי, חשבו שהגירוש ישים קץ לעלייה הבלתי לגאלית.¹⁷ המדינאים לעומתם, ביניהם ראש הממשלה אטלי, היו ספקניים יותר. כשהחליטו על הגירוש, חשבו שהעניין יימשך אולי חצי שנה, וכינתיים ימצא איזה פתרון מדיני ועמו יבוא הקץ לעלייה הבלתי לגאלית.¹⁸ איש לא חשב שזה יימשך שנתיים וחצי. לפיכך הגירושים הראשונים והקמת המתנות הראשונים בקפריסין נשאו אופי חפז לגמרי, מבלי שקדמה להם שום עבודת מטה. גם לאחר מכן, כשהמתנות החלו להתמלא והמצוקה בהם גברה, לא התכוונו הבריטים להופכם למהדורה נוספת של מחנות עקורים, דוגמת אלה שהוקמו באירופה. כך קרה, שכל נושא הגירוש מתחילתו ועד סופו עמד בסימן ארעיות, היתה לכך השפעה ישירה על כל הוויית הגירוש ותנאי חייהם של הגולים.

ב. המעפילים – מגורם פסיבי למעורבות אקטיבית במאבק

עד הגירוש הראשון היו המעפילים גורם פסיבי במאבק, מטען אנושי שהובל בספינות כמו גרעינים בתפוזרת. המחויבות להגן על ההעפלה היתה של היישוב. המוסד לעלייה ב' ארגן את הספינות, הפלי"ם הוביל אותן והפלמ"ח נועד לאבטח

14. PRO, Cab 128/6, CM (46) 3, 11.7.46

15. PRO, FO 371/52547, Report on Operation "Agatha" 9.7.46

16. PRO, Cab 128/6, CM (46) 29.7.46, 30.7.46, 1.8.46, 7.8.46

17. מונטגומרי לראש הממשלה, PRO, CP (46) 310, Annex II 3.8.46

18. הנציב העליון לשר המושבות, PRO, CO 537/2334, 16.2.47

את הורדת המעפילים. ב"ליל וינגייט", ב־27 במרץ 1946, היו עדיין אלפי אנשים ביישוב מוכנים להתנגש עם הצבא והמשטרה, ואף להיכנס לקרב למען הורדת מעפילים. בינתיים התרחשו אירועי "השבת השחורה", והצבא הבריטי עשה ביישובים כבתוך שלו. המבוכה בקרב הציבור גברה, עד כי אי אפשר היה להפעיל אפילו את המרי האזרחי שהמוסדות החליטו עליו.¹⁹ עכשיו גם העזו הבריטים ופגעו בציפור הנפש: גירוש מעפילים מהארץ, ולא סתם פליטים, אלא ניצולי שואה שהובאו בספינות "המוסד"; וזאת אחרי נדרים, שפרשת "אטלנטיק" לא תחזור שוב על עצמה.²⁰

צריך לזכור, שהגירושים התחילו בימים בהם תנועת המרי העברי כבר שכחה חיים, והיישוב המאורגן הסתלק למעשה מן המאבק האקטיבי. מה שנשאר ממנו היתה רק ההעפלה. התגובה ההמונית האלימה היחידה לגירוש המעפילים היתה ההפגנה שאורגנה על ידי מפקדת ה"הגנה" בחיפה, ב־13 באוגוסט 1946, שהסתיימה ב־3 הרוגים ו־7 פצועים.²¹ זו היתה ההפגנה האחרונה בסוגה ביישוב נגד גירוש מעפילים מהארץ. מעתה הוטלה משימת ההתנגדות העיקרית לגירושים על המעפילים ומלוויהם.

כך התהפכו לפתע היוצרות, וכל כובדו של המאבק הוטל על כתפי המעפילים בהנהגתם של כמה עשרות בחורים צעירים מהפלי"ם. הדבר מצא את ביטויו בהתנגדות האלימה בספינות ובחבלות באוניות הגירוש, ובנושא הזה רק דוגמא אחת: במבצע "איגלו", הגירוש הראשון לקפריסין, הוחזרו בכל ארבעת הספינות המיועדות לגירוש מטעני חבלה, עם הוראות הפעלה מפורטות כיצד ומתי לחבל באוניות הגירוש. בפועל הצליחו לחבל רק באוניית גירוש אחת מבפנים, כשהמעפילים כבר היו עליה, ה"אמפייר הייוד", וגם זאת בעוצמה מוקטנת, שגרמה מעט מאוד נזק. ביתר אוניות הגירוש לא הצליחו לחבל מסיבות שונות.²² אך ברציף הגירוש ריחפו ארבע פרשות "פאטריה" בפטנציה. לפתע עלתה השאלה, כיצד יעמדו המעפילים הללו בתנאי הגירוש – ציבור פליטים שנודדו יתדיו באקראי וללא הנהגה מוכרת, כשכלל לא ברור כמה זמן יחזקו בקפריסין, ומה הבריטים מתכוונים לבסוף לעשות בהם. והיה ברור לכולם, שהמשך תנועת ההעפלה מותנה בנכונותם ובכושר עמידתם של המעפילים הללו.²³

לגבי נכונותם של המעפילים להמשיך ולעלות למרות הגירושים, די לציין את העובדה, שה־2,000 הראשונים שהוגלו אומנם לא ידעו כי בסוף הדרך צפויים

19. פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות בפאריס, 2.8.46, אצ"מ/43.

20. ג'וני, "מכתב מהסוהר", עלון פלמ"ח, 49 (ינואר 1947).

21. סת"ה ג/2, עמ' 1138–1139.

22. עדות אליעזר טל (קליין), אק"מ/15/3/16; עדות זלמן פרח, את"ה/4326; למיכאל מחופשי, 26.8.46, את"ה/14/513; לנטר מארצי, 1.9.46, את"ה/14/21/102; עדות ישראל רוזנברג, את"ה/4428.

23. נמטר לנטר על ידי עזריהו, 17.8.46, מחופשי (דוד נמרי) לכר-יהודה (שאלו אביגור), 18.8.46, את"ה/14/21/102.

הם לגירוש ומעצר, אבל הרכבות שבאו בעקבותיהם ידעו וידעו, וככל זאת לא נרתעו מלקחת סיכון, והפליגו. כך קרה, שכבר בארבעת החודשים הראשונים של הגירוש, מאוגוסט עד דצמבר 1946, הוצפה קפריסין ב־10,000 מעפילים בקירוב.²⁴

ג. תקופת בגירוש קפריסין

תקופת גירוש קפריסין היתה דינמית ונמשכה שנתיים וחצי, מ־14 באוגוסט 1946, מועד פתיחת מחנות המעצר, ועד 10 בפברואר 1949, מועד סגירתם ועליית אחרוני הגולים מתוכם למדינת ישראל. במשך תקופה זו גורשו לקפריסין כ־52 אלף מעפילים, שהגיעו ב־39 ספינות. אליהם יש להוסיף עוד כ־2,200 חינוקות שנולדו בתוך המחנות במשך כל תקופת הגירוש. חלק מהמעפילים שהו במחנות רק חודשים ספורים, רבים שהו בהם שנה ויותר.

את תולדות הגירוש אפשר לחלק לשלוש תקופות עיקריות:

התקופה הראשונה נמשכה כ־16 חודשים, מאוגוסט 1946 עד דצמבר 1947. בתקופה זו היתה ההעפלה מעין "חזית שנייה", שנועדה לסייע לדיפלומטיה הציונית במאבקה לפתרון הבעיה הארצישראלית, על ידי הפעלת לחץ על הממשלה הבריטית. עד סוף 1947 הגיעו למחנות קפריסין 30 אלף מעפילים, רובם ככולם ממחנות העקורים.²⁵

התקופה השנייה נפתחה ב־1 בינואר 1948, עם בוא ה"פאנים" (האוניות הגדולות "עצמאות" ו"קיבוץ גלויות") והסתיימה ב־15 במאי עם הכרזת המדינה. ה"פאנים" הביאו עמן למעלה מ־15 אלף מעפילים מרומניה, אשר לא זו בלבד שהכפילו בבת־אחת את אוכלוסיית הגולים במחנות, אלא גם שינו בהם כליל את ההרכב הדמוגרפי והחברתי. הם פתחו למעשה את העלייה ההמונית למדינת ישראל שטרם נולדה. הם הגיעו לקפריסין כאשר מלחמת העצמאות כבר החלה. בתקופה זו השתנה יעודה של ההעפלה, והיא נועדה לתגבר את היישוב בכות אדם, נוכח מבחני המלחמה שכבר היתה בעיצומה.²⁶

התקופה השלישית – תחילתה עם הכרזת המדינה ב־15 במאי 1948, וסופה בפברואר 1949, סוף מלחמת העצמאות. בתקופה זו נותרו עדיין במחנות קפריסין למעלה מ־10,000 מעפילים, רובם צעירים בגיל הגיוס מ־18 עד 35, שהבריטים התליטו להחזיקם בשבי במלחמה לא להם, כדי למנוע ממדינת ישראל הצעירה, הנאבקת על קיומה, עתודה של לוחמים. הם עשו זאת מתוך שיקול פוליטי קר, להוכיח למדינות ערב כי למרות נטישתם את ארץ־ישראל הם עדיין המעצמה שבכוחה לקבוע את גורלו הפוליטי של האיזור. יש להדגיש, שזו היתה

24. יצחק ארצי, "יומנה של אונית המעפילים 'כנסת ישראל'", משואה, יב (1979).

25. רשימת המעפילים שגורשו לקפריסין, 13.8.46–16.11.47, אצ"מ/4308/6.

26. דוד בן־גוריון (וישראל גלילי) לזאב שינד, 18.3.48, יומן המלחמה, תל־אביב 1982, עמ'

החלטה בריטית עם הסכמה שבשתיקה של האמריקאים, ולא החלטה של ההנהגה היהודית, כפי שנכתב בספריהם של דוד שערי ומאיר פעיל.²⁷

ד. ההחלטה להכליל את גולי קפריסין במיכסות הסרטיפיקטים

האי קפריסין היה חסר תשתית מתאימה, ובימים ההם לא היה מסוגל לכלכל אפילו את תושביו הקבועים. הצפתו באלפי מעפילים, מבלי לתת להם מענה מה מתכוונים לעשות בהם, יצרה שם בבת-אחת סיר לחץ אנושי, שלא רק היהודים היו מודאגים ממנו אלא גם השלטונות המקומיים. היה צריך לפתוח שם בדחופות שסתום ביטחון לפני שיתפוצץ.²⁸ למרבה האירוניה חברו בעניין זה אינטרסים משותפים של הסוכנות היהודית בארץ ושל השלטונות בקפריסין, שלחצו על הממשלה בלונדון להתחיל בפינוי מידי של מעפילים מהאי, כדי לפנות מקום לבאים אחריהם. מה שלבסוף הכריע היה כמובן השיקול הפוליטי. הימים היו ערב שיחות לונדון בינואר-פברואר 1947, והממשלה בלונדון הגיעה למסקנה, שאם לא תעשה מחווה כלפי הסוכנות בשאלת המגורשים, לא יהיה לה עם מי לדבר. לכן החליטה להכליל את גולי קפריסין במיכסות העלייה הגאוליות, ולהקציב להם מדי חודש 750 סרטיפיקטים.²⁹

זו הייתה ללא ספק החלטה גורלית לגבי המשך תנועת ההעפלה. כשהוחל ביישומה כבר בדצמבר 1946, ידעו המעפילים שגם אם יתפסו ויגורשו, סופם להגיע ארצה, אפילו שיתעכבו תקופת-מה בקפריסין. החלק הצעיר, הבריאי, המאורגן והתוסס של שארית הפליטה היו מוכנים להסתכן ולבחור במסלול ההעפלה הקשה והארוך הזה, ובלבד שיגיעו לארץ. בהקשר זה צריך להדגיש, שהם בחרו מדעת את המסלול הזה, שכלל תנאי מעצר קשים בקפריסין, על פני החירות והתנאים הטובים יותר במחנות העקורים באירופה, מהם באו רובם.

ה. המחנות והתנאים בהם

כל תיאור של מחנות הגירוש ועמידת המעפילים בהם יהיה לקוי בחסר ללא הכרת התנאים הפיסיים שהאנשים חיו בהם. אלה היו חלק מהווייתם, איתם נאבקו ואליהם נאלצו להסתגל. גדרות התיל, מגדלי השמירה, האוהלים המאובקים, צריפי הפת הלוהטים בקיץ והקרים בחורף, התורים למים – כל אלה היו מציאות יומיומית.

גולי קפריסין נכלאו ב־12 מחנות מעצר, שהיו מרוכזים בשני אתרים. 5 מחנות אוהלים שהוקמו בחיפזון בקראולוס שליד פמגוסטה, שהיו קרויים "מחנות הקיץ", ועוד 7 מחנות של צריפים ואוהלים שהוקמו מאוחר יותר

27. בסוגיה זו ראה: בוגנר, עמ' 184–197: שערי, עמ' 159–160: מ' פעיל, היסטוריה של ארץ ישראל, כרך י: מלחמת העצמאות, ירושלים עמ' 211–212.

28. מושל קפריסין לשר המושבות, 19.8.46, PRO, FO 371/52629 E8200.

29. שר המושבות לגציב העליון, 22.10.46, PRO, FO 371/52651 E10553.

בדיקליה וקסילוטסימבו, לא הרחק מהעיר לרנקה, שהיו קרויים "מחנות התורף". תנאי החיים במחנות הללו היו קשים גם במושגי הימים ההם, ולא דמו כלל למחנות העקורים באירופה. האנשים גרו בצפיפות רבה ובהעדף פרטיות. היה מחסור כרוני במים, ולכן גם תנאי התברואה היו קשים. האוכל היה מטיב ירוד ותנאי הבישול היו פרימיטיביים.³⁰

עלות האחזקה של המחנות הוטלה על ממשלת המנדט בארץ-ישראל, ורק הגדילה את הגרעון בתקציבה. ומאחר שהמחנות היו מחוץ לגבולותיה והרחק מדרכי המלך, היא אף לא טרחה להשקיע בהם מעבר למינימום ההכרחי. קפריסין היא ארץ ענייה, וחלק גדול מן המצרכים החיוניים לתושביה יובא מכחוץ וחולק בקיצוב. לכן גם קשה היה לרכוש מצרכים בשוק החופשי.

המחנות היו באחריות הצבא, וזה ניהל אותם על פי קונצפציה של מחנות שבויים, למרות שמדובר היה באוכלוסייה אזרחית הטרוגנית ורב-גילית, שהצבא כלל לא היה ערוך לטפל בה. דוגמאות לבעיות שהפיקוד הצבאי צריך היה להתמודד עמן, ולא היה מסוגל לכך: בעיית המגורים המשותפים של משפחות ונשים בהריון; מאות רבות של נשים הרות ועשרות לידות מדי חודש, שהשירות הרפואי של הצבא הבריטי עמד אובד עצות מולן, כיון שכלל לא נמצאו בו רופאים גניקולוגיים וציוד מתאים.³¹ כ־8,000 ילדים בגיל בית ספר, ביניהם כ־6,000 יתומי השואה, עברו את מחנות קפריסין, והיה צריך לטפל בהם. אלה הן בעיות קשות ומביכות לכל שלטון צבאי, במיוחד למדינה גאורה כמו בריטניה.³²

אף על פי כן חייבים לציין, שלמרות התנאים הקשים לא היו אלה בשום פנים מחנות ריכוז, כפי שפה ושם ניסו בזמנו לתארם לצורך תעמולה. יחס הצבא הבריטי למעפילים היה בדרך כלל הומאני והוגן, ולא פגעו בכבודם. בתוך המחנות היתה למעפילים אוטונומיה מלאה, והצבא לא התערב בחייהם, ובין מפקדי המחנות היו שניסו להקל על חייהם במידת יכולתם, ואפשר בהחלט להגדירם כחסידים אומות העולם.³³ את הקשיים שהמעפילים התנסו בהם ניתן להגדיר כפסיכולוגיים בעיקרם: מעצר בתנאי לחץ, בטלה מאונס, וכמיהה להגיע בהקדם למנוחה ולנחלה בארץ-ישראל.

ז. המילכוד המוסרי של הנהגת היישוב

המצב אליו נקלעו המעפילים הכניס את האחראים להעפלה למילכוד מוסרי לא פשוט. מחנות קפריסין, שהיו במרחק 18 שעות שיט או שעת טיסה אחת מהארץ, העמידו את היישוב ואת הנהגתו בפני דילמה פוליטית-מוסרית לא קלה. צריך

30. דו"ח המשלחת הרפואית במחנות המעפילים בקפריסין לתקופה 22.10.46-6.9.47. את"ה/137/14.

31. לאוב לפסמן, 26.1.47, מס' 4. ארכיון הג'וינט, קפ/50.

32. ארכיון הג'וינט, קפ/37, 4.6.47. Minutes of Conference at Dist. HQ

33. איגרות אהרן זאב, 3.11.46, שדמות לו (תש"ל). ראה גם הערה 30 לעיל.

לזכור, שמעפילי קפריסין לא היו סתם פליטים, אם כי כך התייחסו אליהם. הם היו הגרעין הציוני הקשה של שארית הפליטה, שזיכרו את נפשם כדי להגיע לארץ בדרך-לא-דרך. ביניהם היתה העתודה החלוצית העיקרית של היישוב בימים ההם. הם הובאו ארצה בספינות של "המוסד", ועכשיו, אחרי כל שעבר עליהם, הוטל עליהם גם עיקר נטל המאבק. הם היו במצוקה ונוקקו לעזרה.³⁴ הצבא התייחס אליהם כאל שבויים, וממשלת המנדט לא התכוונה כלל להקל עליהם את תקופת המעצר. היתה לה גם כוונה ברורה להטיל חלק מנטל החוקתם על המוסדות היהודיים, אם כעונש על תמיכתם בהעפלה, ואם מפני שלא היתה מסוגלת לכך, כיון שלא היו לה הכלים לטפל בציבור כזה.³⁵

הסוכנות סירבה עקרונית להכיר בלגיטימיות של הגירוש, וניהלה על כך מאבקים פוליטיים ומשפטיים עם הממשלה.³⁶ היא גם היתה מעוניינת להכביד על השלטונות עד כמה שאפשר, על ידי יצירת לחץ באמצעות המעפילים המוחזקים על ידיהם, ולא לשחררם מהדאגה להם. השאלה היתה, עד כמה מותר מבחינה מוסרית לחרוש על גבם של הגולים, שהפכו לכדור משחק. והרי הם כבר סבלו די והותר עד שהגיעו לקפריסין, בעוד החיים ביישוב מתנהלים כסדרם.³⁷ כשהגירוש הפכו לשיגרה והמעפילים הורחקו מהארץ, חדל גם הציבור להתעניין בגורלם, ואף התעייף מלהפגין נגד הגירוש. אין לכך עדות מוסמכת יותר מקול המחאה של נתן אלתרמן באותם ימים, בשירו "ברכה פולד", שפורסם ב"הטור השביעי" של עיתון דבר ב-25 באוקטובר 1946, אחרי גירוש מעפילי הספינה השביעית, על שמה של ברכה פולד:

אך מחיפה עד ברונקס, רב טרדות ואבק,
גם העם ששקל את השקל.
רק פלקטים על קיר, בקולם המבוקה,
לה קראו להמשיך באותו מאבק...

והלילה שחק, והרימה אגרוף
האימפריה, וסך: שובי זמה!
והעם, כל העם מגי סוף ועד סוף,
מגי כנען עד ברקלין, לא נע אל החוף...
ופעלת הגירוש הנה תמה.

34. אריה אופיר בלשכת מפא"י, דו"ח על המצב בקפריסין, 5.8.47, ארכיון בית ברל (להלן: אב"ב), 25/47.
35. המזכירות הראשית לסוכנות היהודית, 19.6.47, CS 775 אצ"מ/2619/25.
36. שערי, עמ' 212-216.
37. פרטוקול דיון על קפריסין בהנהלת הוועד הלאומי, 16.12.46, אצ"מ/6945/J1. ראה גם הערה 34 לעיל.

ז. עזרת הג'וינט לגולים

אף על פי כן חובה לציין, שעם צאתם של המעפילים לגירוש לא התכוונו מוסדות היישוב להפקירם לגורלם. למן הימים הראשונים לפתיחת המחנות בקפריסין החלו לחפש דרך להגיע אליהם ולהציב בהם צוות סיעודי, אך ללא הועיל, כיון שהשלטונות הבריטיים גמרו אומר לא להעניק למוסדות הלאומיים מעמד רשמי במחנות הגירוש.³⁸ המוסד היהודי היחידי שאת פעילותו התירו לבסוף במחנות המעפילים היה ארגון הג'וינט. לזכותו של הג'וינט ייאמר, כי הודות ליוזמתו של נציגו בארץ, צ'ארלס פסמן, הוא הצליח לחדור למחנות זמן קצר אחרי שהוכאז אליהם הגולים הראשונים, ולקבוע בהם אחיזה בהסכמת השלטונות.³⁹ כשהוכרר שהגירוישים אינם תופעה חולפת, וכי המחנות עתידים להתקיים לאורך זמן, החליטה הנהלת הג'וינט למסד את פעילות הארגון בתוכם. פעילות הג'וינט בקפריסין קשורה במשה לאוב, מאנשיו של יוסף שוורץ, מי שהיה מנהל הג'וינט באירופה אחרי מלחמת העולם השנייה. לאוב היה ציוני בכל מאודו, שהזדהה עם מאבקו של היישוב, התנדב לתפקיד וראה בו אתגר. הוא שהה עם המעפילים שנתיים תמימות, מתחילת 1947 עד סגירת המחנות בפברואר 1949. הוא לא היה פנים חדשות בזירה, וכבר לפני כן טיפל באנשי שארית הפליטה ביוון ובאיטליה. בתום המלחמה פגש את אנשי הבריגדה, ושיתף פעולה עם אנשי "הבריחה" והמוסד לעלייה ב'. בנסיבות שנוצרו הוא היה האיש הנכון במקום הנכון – נצר מיהדות מזרח אירופה, איש רחב אופקים ונוח לבריות, וחשוב מכל, רגיש לסבלם של הגולים.⁴⁰ התייצבותו כאזרח אמריקאי, המייצג מוסד פילנתרופי בעל מוניטין בינלאומי, בראש פעולות הסיעוד לגולים, לא היתה מבוטלת בעיני השלטונות הבריטיים במקום, ובמגעים עמו הם למדו לכבדו.

לסגנו מנה לאוב את יהושע לייבנר, איש קיבוץ עין-השופט, אף הוא בעל רקע אמריקאי, אשר היה לו למורה דרך בסבך היחסים עם מוסדות היישוב והתנועות השונות. לייבנר הארצישראלי שימש בדרך הטבע גם כאיש אמונים וכתובת לאנשי הפלמ"ח ו"המוסד" בקפריסין, והיה בסוד פעילותם המחתרית במחנות ומחוצה להם. בכך שחרר למעשה את לאוב מקשר ישיר עם גורמים בלתי לגאליים.⁴¹

לאוב ולייבנר הקימו במחנות קפריסין מערכת סיעוד מסודרת, ככל שאפשר היה להקים שם, שהקלה לא מעט על חיי הגולים. משלחת הג'וינט בקפריסין

38. ראה מכתבו של ראובן כצנלסון מקפריסין, דו"ח שיחה בינו לחיים ברלס, 26.8.46, אצ"מ/64317/6.

39. מברק מפסמן לג'וינט ירושלים, 26.8.46, ארכיון מאגנס, P3/2195; דו"ח פסמן מקפריסין, 30.8.46, אצ"מ/64316/6; עדות פסמן, מדור תיעוד בעל"פה (להלן: מת"ב), 71 (4).

40. יצחק בן יוסף, *מכתבים מקפריסין*, תל-אביב 1973 (להלן: בן יוסף), עמ' 90–91.

Moris Laub, *Last Barrier to Freedom*, Berkeley 1985, pp. 4–6.

41. עדות משה לאוב, מת"ב 2(94), 32–33, Laub, p.

כללה אנשי סיעוד מקצועיים, כמו רופאים, אחיות, עובדים סוציאליים ואנשי מנהלה.⁴² זו היתה משלחת על טהרת אנשי ארץ-ישראל. הג'וינט גם פרש את חסותו על השליחים הלגאליים שפעלו במחנות הגירוש מטעם הסוכנות, עליית הנוער, והמורים מטעם סמינר רוטנברג.⁴³

הסוכנות החזיקה בידיה רק את הטיפול המדיני בבעיית המגורשים, ותמכה כספית בורעד למען גולי קפריסין – מוסד סיעודי קטן שנועד לסייע לגולים ולסמל את הקשר בין היישוב לבינם.⁴⁴ פתרון זה היה נוח לסוכנות מבחינה כלכלית וגם פוליטית, במיוחד כשהג'וינט התנדב לא אחת להוציא עבודה את הערמונים מן האש.

פעילות הג'וינט בקפריסין לא הצטמצמה רק בתחום הסיעודי הצר. משה לאוב ויהושע לייבנר נטלו על עצמם גם ליצג את ציבור המעפילים לפני הרשויות הבריטיות, אשר לנציגי המעפילים לא היתה כלל גישה אליהן, כמו הפיקוד הבכיר של הצבא, שהמחנות היו באחריותו, מושל קפריסין, וממשלת המנדט בארץ-ישראל.⁴⁵ לאוב ניווט את פעילות הג'וינט בקפריסין ברוח המדיניות שהיתווה יוסף שוורץ באירופה אחרי מלחמת העולם השנייה, דהיינו שיש לתמוך בכל מעשה ציוני המסייע בשיקום שארית הפליטה.⁴⁶ אם החוק מאפשר יש לפעול בגלוי, ואם לא, אזי באופן סמוי.

ח. ציבור המעפילים כגירוש

למרות ההסכמה הכללית שהיתה ביישוב אחרי מלחמת העולם השנייה, כי מחובתו לקלוט לתוכו את אנשי שארית הפליטה, לא נעזרו בתוכו חששות מסוימים, הן בציבור הרחב והן בהנהגתו.⁴⁷ עם כל האהדה והתמלה שהיישוב רחש לניצולים, קינן אצל רבים החשש, שהארץ תוצף בציבור נכים בגוף ובנפש, אשר ייפלו למעמסה על היישוב הקטן, דל האמצעים, שהיה מורגל בקליטת עלייה סלקטיבית. ככלל, היה לאנשי שארית הפליטה דימוי שלילי ביישוב, והמעפילים בקפריסין לא הוצאו מכלל זה.⁴⁸ ההתייחסות המקובלת אל אנשי שארית הפליטה היתה כאל "דור המדבר", אנשים ניהיליסטים, חומרניים וציניים. חשבו עליהם במושגים סטריאוטיפיים שליליים, שהם עצמם היו לא אחת בין יוצריהם. מי שלא היה מעורה בתוקף שליחות כלשהי בציבור הזה, לא

42. מכתבי לאוב לג'וינט ירושלים, ארכיון הג'וינט, קפ/50.

43. עדות משה לאוב, מת"ב (94) 2.

44. זיכרון דברים, 7.1.47, אצ"מ/53/693.S.

45. לאוב ליוסף שוורץ, BMH, 10.1.47, Medical Situation in, ארכיון הג'וינט, Minutes of Conference at Dist, HQ, 4.6.47, Geneva Box 14A/C-34.017, קפ/

64-59.

46. יהודה באואר, הבריחה, תל-אביב (ל.ת.), עמ' 126-128, 181-182.

47. יואב גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך ג, ירושלים, 1983, עמ' 369.

48. גיורא יוספטל במועצת הקיבוץ המאוחד, פרוטוקול, 2.3.47, אק"מ/5/11/1.

ראה גם פרוטוקול של דיון עמו בהנהלת הוועד הלאומי, 16.12.46, אצ"מ/6945/J1.

תמיד הבחין במרכיבים השונים בתוכו. כך, למשל, לא הבחינו בין אלה שבחרו להעפיל ארצה בדרך הקשה וכין האחרים, אשר מטעמים שונים העדיפו להשתתות במחנות העקורים ולהכות, כדי לעלות בהזדמנות טובה יותר, או אפילו להגר לאחת הארצות שמעבר לים.

לאורך תקופת הגירוש הזדמנו למחנות קפריסין משלחות אורחים ועיתונאים לביקורים קצרים. הם נפגשו עם האנשים, התרשמו, שבו ארצה ודיווחו על מה שהספיקו לראות ולשמע, ולא תמיד היו רשמיים חיוביים. העיתונאית מרי יציב ביקרה במחנות המעפילים בחודשי הגירוש הראשונים, בטרם התמסדו, ועם שובה לארץ תיארה באחת מכתבותיה כמה מן הדמויות המייצגות את הציבור הזה:

מתייצבים שלושה בחורים [...] אחד מהם ידיו טובות אך לשרוולים של המעיל. לעשות אין הוא יכול לעשות בהן דבר. השניים האחרים חשבו להיכנות מזוי מצבו בשלט של אינבלידיות. אחד קצר רואי מאוד ולשני צלקת של כדור על-יד האוזן. הטענה היא שאין הן מוכשרים למושבה. עבודה בקטיפה היא לא בשבילם ועל הסירוב לדאוג להם בעיר הם השניים עונים במבטים מלאים לעג ושנאה כזאת שקשה להשתחרר ממנה.⁴⁹

לעומת זאת עובדי הסיעוד המקצועיים והשליחים, שהגיעו לקפריסין וחיו בקרב המעפילים, טיפלו בהם והכירום מקרוב, ידעו עליהם יותר. כזה למשל היה המתנן אהרון זאב, קצין הסברה של ה"הגנה", ולימים קצין חינוך ראשי הראשון של צה"ל, שהיה מן השליחים הראשונים שהגיעו למחנות קפריסין, התערה בקרב המעפילים, והתבונן בהם מקרוב בעין בוחנת. הוא הגיע למסקנות שונות לחלוטין. ברשמים שמסר משליחותו בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, לאחר שחזר מקפריסין, אמר:

שם יושבים יהודים שהם כיהודי כל העולם וארץ ישראל בכלל זה. אין הם שונים מיהודי אמריקה או יהודי פולין לפני המלחמה או יהודי ארץ ישראל. לפעמים אנו מצטמצמים במספרים ואיננו רואים מה שנעשה סביב. כשהחוג היושב כאן חושב על ההסתדרות, על החלוצים ואנשי הקיבוץ – הוא שוכח שאנשים אלה היו בחירי ערים וארצות שמהם עלו. וגם כאלה שעלו מעטים הלכו לקיבוצים ולהקלאות. הרוב הלך העירה. אם כך היה הדבר בשעת שלווה, על אחת כמה וכמה בשעת אסון. [...] ואם אנו רואים מצב זה – איננו צריכים לנחול אכזבות. גם כמובן האנושי אינם שונים יהודים אלה מכל ישוב יהודי במקום זה או אחר בעולם. אף-על-פי שמישהו הוציא עליהם שם רע, עד כדי כך שהם עצמם מאמינים כי גרועים הם מכל ישוב יהודי אחר, והם מדברים על עצמם רעות. אך הם מדברים על עצמם מה שהם קוראים בעיתונים ולא מה שהוא לאמיתו של דבר.⁵⁰

49. מרי יציב, "במחנות הפליטים", דבר, 31.1.47.
50. אהרון זאב, דברי שליחים, ינואר 1947, את"ה/4608.

בדיקה זהירה ואובייקטיבית של הנושא תושפת תופעה מורכבת של מה שאפשר לכנות חברת המעפילים בקפריסין: 52 אלף המעפילים שגורשו לקפריסין יצרו שם קיבוץ גלויות של ממש בתנאי שבי. היה זה ציבור פליטים מובהק, וכפי שכבר נאמר, רובם ככולם אנשי שארית הפליטה מכל ארצות אירופה, ועוד כ־1,300 (כ־2.5%) מצפון אפריקה. אך שתי הקבוצות הגדולות היו יוצאי פולין (כ־35%) ורומניה (כ־45%). אף על פי שהפולנים היו הקבוצה השנייה בגודלה, הם היו הדומיננטיים במחנות לאורך זמן, כי היו הוותיקים. הרומנים הורגשו מאוד רק החל מינואר 1948, אחרי בוא ה"פאנים"⁵¹. זאת ועוד. מעפילי קפריסין היו אומנם חלק אינטגרלי של שארית הפליטה, אבל החלק הצעיר והתוסס שבה. זה היה ציבור צעיר מאוד: כ־80% היו בגילים 13–35. המאסה הגדולה של מעפילים שבחרו לעלות ארצה בדרך ההעפלה, היתה בעיקר צעירים בשנות העשרים שלהם, והם היו השכבה הצעירה והרעננה מבחינה פיסית ונפשית בקרב שארית הפליטה.⁵² רובם היו בודדים, שרידים ממשפחות שהוכחדו בשואה, מייעוץם וזוגות צעירים, משפחות בהתהוותן. מרכיב בולט בחברת המעפילים היו יתומי השואה הרבים. מבין כ־8,000 ילדים ובני נוער בגיל 12–18 אשר עברו את מחנות קפריסין, כ־6,000 היו יתומים.⁵³

למרות הטראומות שציבור זה עבר בימי השואה, הרוב הגדול היה בריא בגופו וכנפשו, כפי שעולה מהדו"חות הרפואיים של הרופאים שפעלו במחנות. התמונה המצטיירת על דמותה של חברת המעפילים היא של ציבור צעיר, בעל רמת השכלה נמוכה, "עמך", ללא הכשרה מקצועית, כמעט ללא שכבה של אינטליגנציה: מה שההיסטוריון והסוציולוג היהודי-אמריקאי קופל פינסון הגדיר בעינו הבוחנת: "דוגמה מופלאה של חברה חסרת אליטה".⁵⁴ עם זאת צריך לסייג את הדברים ולציין, שהיו בקרב ציבור צעיר זה גם כישרונות מבטיחים בתחומים שונים, שהתבלטו לאחר מכן בארץ, באמנות, בצבא ובאקדמיה. תופעה בולטת בחיי המחנות היא, שלמרות רמת ההשכלה הנמוכה הצטיינו חיי המעפילים בפעלתנות תרבותית אינטנסיבית וצימאון בלתי רגיל לכל פעילות תרבותית.⁵⁵ דבר זה מעיד על כוחות החיות שפעמו בהם, ועל השפעתו המתמשכת של הבית היהודי המסורתי במזרח אירופה, ששאף להשכיל את בניו. איפיון נוסף: יותר מ־90% מן המעפילים היו מאורגנים בתנועות נוער ובמפלגות מכל גוני הקשת הפוליטית, כאשר המחנה החלוצי הנמנה על ארץ-

51. מחנות המעפילים בקפריסין, מספרים ליום 31.10.47, נתונים על מעפילי "הפאנים", ארכיון הג'וינט, קפ/100.

52. דבר זה מסתבר מן ההשוואה הדמוגרפית עם העקורים היהודים בגרמניה, שמשם הגיעו רוב המעפילים עד סוף 1947. Age Structure of Displaced Jews in Germany, 1947, p. 715. Table 29 in American Jewish Year Book, vol. 50, 1949.

53. ארכיון הג'וינט, קפ/76/49 1.2.49 Ch. Malmuth, AJDC to Cyprus Office

54. K.S. Pinson, "Jewish life in Liberated Germany", *Jewish Social Studies*, No. 2, Apr. 1947.

ישראל העובדת הוא הדומיננטי והמוביל (כ־80%).⁵⁶ רק כשליש היו מאורגנים בקיבוצים, קיבוצי עלייה, אבל השפעתם היתה מכרעת בעיצוב המשטר השוויוני כחיי המחנות ובטוהר המידות. ראוי לציין שארגון תנועת טוטאלי זה, שאנשים מהארץ נטו לזלזל בו,⁵⁷ ושטמן בחובו לא מעט ניגודים, תרם בתנאי הגירוש דווקא לאינטגרציה החברתית בין יוצאי הארצות השונות, לזהות העצמית ולגאוה הקבוצתית.⁵⁸ הוא היה כמלט המלכד, וגורם ראשון במעלה בארגון חיי הציבור בתנאי המעצר. אלה היו מושתתים על יסודות מוקרטיים, על סולידריות, ועל משמעת לאומית למופת. צריך לציין שהפוליטיזציה בקרב חברת המעפילים, להבדיל מזו של היישוב בארץ, נעדרה קנאות אידיאולוגית ואמוציונלית שהיתה כה אופיינית בימים ההם. ככלל, היה לאנשי שארית הפליטה יחס ספקני וציני משהו לאידיאולוגיות ולמלים גבוהות, וזה חל גם על גולי קפריסין.

למעפילים לא היו מנהיגים כאריומטיים. את התנועה הזאת הובילו מדריכי תנועות נוער צעירים ועסקנים זוטרים. את חיי המחנה ניהלו מזכירות וועדות של נציגי ציבור ללא יומרות, שפתרו את בעיות היום־יום בגישה פרגמטית ועניינית.⁵⁹ חיי המעפילים התנהלו ללא קודקס חוקים. דבר ראוי לציין הוא, שלמרות תנאי החיים הקשים, שהיו מקור טבעי לרוגז וחיכוכים אישיים, לא אירע במחנות קפריסין אף מקרה של פשע או ניסיון לפשע.

במושגים של ימינו אפשר לראות את מחנות קפריסין כמעברות של טרם מדינה, רק בתנאים קשים יותר. אף שהיו מרוחקים פיסית מהארץ, נשבה בהם כבר הרוח של ארץ־ישראל, וחבלי הקליטה ניכרו בהם היטב. על פי כל הקריטריונים השגורים היום מעפילי קפריסין עליית מצוקה, אבל זו היתה עליית מצוקה בעלת הכרה ציונית ברורה. אפשר לראות בה עלייה אידיאולוגית, פוסט־קסטטרופית, בעלת הכרה ציונית אינטואיטיבית, שנבעה מהניסיון האישי, שליהודים אין תוחלת בלי פיסת קרקע וצבא משלהם. אין לכך הוכחה טובה יותר מדרך עלייתם הקשה ומעמידתם המלוכדת והממושמעת בתנאי הגירוש הקשים. לא יהיה זה מוגזם לומר, שאילולי עמידה זו קשה לתאר את רציפות תנועת ההעפלה בתקופה הקריטית ההיא של השנים 1946–1947.

ט. השליחות לקפריסין

השאלה המתבקשת היא, מה עשה היישוב למען קליטתם המוקדמת של גולי קפריסין? האמת היא, שמלבד הג'וינט לא היה בארץ שום מוסד מרכזי שדאג לכך. במוסדות הלאומיים היו מודעים לבעיה ודנו על כך הרבה, אך עשו מעט.⁶⁰

56. ראה לעיל, הערה 51.

57. בן־יוסף, עמ' 84; מוגי לנגרמן, "באי הגירוש", הדים, 3–4 (1947).

58. ראה לעיל, הערה 50.

59. אורן, עמ' 168–174.

60. ראה לעיל, הערה 34, וגם דברי פרץ סלפטר, שם.

אך אלה שעשו, עשו הרבה מאוד, ומן הראוי לצייןם.

את פועלו של הג'וינט כבר הזכרנו. מלבד עובדיו המסורים – רופאים, אחיות, עובדים סוציאליים ואנשי מנהלה – פעלו במחנות גם שליחים מטעם היישוב, מהם לגאליים ומהם בלתי לגאליים. היו שליחים תנועתיים, היתה משלחת של עליית הנוער, היו מורים מתנדבים מטעם סמינר רוטנברג, והיו משלחות של הפלמ"ח ל"שורות המגינים" (שם נרדף ל"הגנה" במחנות קפריסין). למעשה הוטלה רוב השליחות לקפריסין על התנועות הקיבוציות. די לציין, שמתוך 84 השליחים הלגאליים היו 68 (81%) חברי קיבוצים.⁶¹ מספר זה אינו כולל את השליחים הבלתי לגאליים, שרובם ככולם היו חברי קיבוצים.

בניגוד לשליחות לאירופה, שלא היתה חסרת מתנדבים, לשליחות לקפריסין היו מעט מתפרצים. זו היתה שליחות קשה ומפרכת, מן הקשות בתקופה ההיא – התנדבות במלוא מובנו של המושג, ללא משכורת. מעטים החזיקו בה מעמד יותר מחצי שנה ברציפות. תפקיד השליחים היה לסייע למעפילים להחזיק מעמד בתקופת מעצרים, פיסית ומוראלית, על ידי סיוע בארגון חייהם במחנה וארגון פעילויות תרבותיות שונות. השליחים היו שגריריו של היישוב במחנות הגירוש והגשר החי בינו לבין הגולים, פשוטו כמשמעו. לא היו שם תנאים להכשרה של המעפילים לחיי התיישבות, אך היה די והותר מרחב לפעילות שתצילם מניוון ומאווירת בית-סוהר, כשרק נמצאו בעלי יוזמה שידעו לארגן את החיים ולנצל את שפע הזמן הפנוי של האנשים. רובם עסקו בהדרכה והוראה.

רוב השליחים שהגיעו לקפריסין לא נמנו על השליחים "המקצועיים", ועל פי רוב זו היתה פגישתם הראשונה עם ריכוז כה גדול של שארית הפליטה. השליחות בקפריסין תבעה מסירות, כושר אלתור ודביקות במשימה לנוכח המכשולים הרבים. אך יותר מכל היא דרשה הזדהות עם האנשים והקשבה לתלונותיהם.⁶²

השליח מן הארץ נהנה מהערכה רבה בקרב המעפילים. בעיני המעפיל הצעיר הוא היה התגלמותו של "היהודי החדש" מארץ-ישראל. על עבודתם ותרומתם זכו השליחים למלוא התודה מהמעפילים. למרות היותם מעטים ובעלי מעמד בלתי פורמלי, היתה השפעתם וסמכותם בציבור המעפילים בלתי מעוררת. אין ספק כי עובדת היותם נציגי היישוב ומוסדותיו העניקה להם אשראי רב. אך אשראי זה לא היה עומד להם לאורך זמן בציבור חשדני זה, אילמלא עמדו במבחן תפקידיהם היומיומיים.

נראה שסוד הצלחתם היה בדוגמה האישית שנתנו, ביחסים הבלתי אמצעיים שיצרו עם המעפילים ובהזדהותם המלאה עם גורלם. השליחים שבאו לקפריסין לא התנשאו על המעפילים, ורק באו להטות שכמ ולעזור להם בעמידתם. בדרך-השליחים ובמכתביהם מהמחנות אפשר למצוא הרבה דברי הערכה חמים למעפילים, על יכולת עמידתם בקשיים ובסבל, על כושר ההנהגה של

61. דו"ח אל הקונגרס הציוני ה"ג, תשי"א, עמ' 278-279.

62. מכתבי מנחם ארוז מקפריסין, ברשות המשפחה.

המדריכים שעמדו בראש הקיבוצים ועל המבנה הארגוני העצמי שלהם. השליחה בת־שבע שפלן, שהשאירה בביתה בקיבוץ חפציבה משפחה עם ילדים קטנים, נענתה לקריאה והתגייסה לשליחות בקפריסין, כותבת בהתפעמות למשפחתה:

אני נפגשת פה עם אנשים נהדרים. מחנכים ומטפלים אשר אספו ילדים והדריכו אותם במשך שנים והביאום עד הלום [...] בדרך כלל אני עומדת אילמת מהתפעלות על שיש לאנשים אלה כוח סבל, חיוניות ויוזמה.⁶³

רוב השליחים שהגיעו לקפריסין לא הצטיינו בשום סגולות מיוחדות, אולם משהוטלו אל תוך תפקידם החדש, הוא הפך לאתגר. המחלוקות המפלגתיות והפוליטיות מהבית התגמדו לנוכח משימות הקליטה הקשות שעמדו לפניהם.

י. סיכום

מאז תום שלטון המנדט הבריטי בארץ מנסים היסטוריונים להשיב על השאלה: מהו הדבר שגרם לאנגלים להחליט ב־1947 לסיים את שלטונם ולהוציא את כוחותיהם מארץ־ישראל, ומה היה משקלה של ההעפלה בקבלת החלטה זאת? היום, כשרוב התיעוד של קבלת ההחלטות של הממשלה הבריטית פתוח לעיון החוקרים, איננו יכולים לומר שלחץ ההעפלה הוא שהביא לכך. עם זאת ניתן לומר, כי להעפלה ולמלחמתם הסיזיפית בה, אשר גירוש קפריסין היה אחד מגילוייה הבולטים, היתה השפעה מצטברת, אשר המאיסה על הבריטים את השלטון בארץ. כראיה נביא את עמדותיהם של שני אנשי שלטון בריטיים מרכזיים, שהיו מעורבים מעורבות עמוקה במלחמה נגד ההעפלה. הראשון הוא גנרל אלן קנינגהם, הנציב העליון האחרון בארץ־ישראל, והשני שר החוץ ארנסט בוויין.

קנינגהם היה כתחילה בין היוזמים הראשיים של גירוש המעפילים מן הארץ לקפריסין. הוא התמיד בעמדה זו עד סוף 1946. בפברואר 1947, כשההעפלה גברה, הוא שינה את עמדתו עד כדי כך, שהיה מוכן להודות בכישלון הגירוש. באותה תקופה הגיע למסקנה, כי העלייה הבלתי לגאלית איננה רק אמצעי בידי הפוליטיקאים הציונים, המיועד להביך את השלטונות הבריטיים, כפי שפקידים ושרים בממשלה הבריטית ניסו לטעון. הוא השתכנע כי מאחורי תנועה זאת אכן קיימת בעיה אנושית שלא באה על פתרונה, וכי המלחמה נגד ההעפלה מאחדת נגד הממשלה את כל היישוב, למן המתונים ועד לקיצונים. אחרי כישלון ועידת לונדון בפברואר 1947, הוא תזר והזהיר את הממונים עליו, כי אם לא ישנו את מדיניות העלייה יתדרדר מצב הביטחון בארץ, ולא ניתן יהיה להשליט בה סדר שהוא פחות ממלחמה גלויה ביישוב היהודי כולו, ובכך לדעתו לא תוכל הממשלה לעמוד.⁶⁴ במרץ 1947 לא שעו לאזהרתו של הנציב העליון, והממשלה החליטה,

63. מכתבי בת־שבע שפלן מקפריסין, אק"מ.

64. הנציב העליון לשר המושבות, 9.3.47, E2179, PRO, FO 371/61802

על פי הנחיותיו של בוויין, להגביר את המלחמה בהעפלה.⁶⁵ החלטה זו הביאה, בסופו של דבר, להסתככותה של הממשלה הבריטית בפרשת "אקסודוס". כידוע נכשלו הבריטים בפרשת "אקסודוס". החזרת מעפילי "אקסודוס", תחילה לצרפת ולאחר מכן לגרמניה, קוממה נגדם את דעת הקהל בעולם, הויקה להם מבחינה מדינית, וגם לא סייעה לבלום את ההעפלה. זאת הם למדו במהרה. שבועיים אחרי שמעפילי "אקסודוס" הורדו בנמל האמבורג בגרמניה, הפליגו מבולגריה יותר מ-4,000 מעפילים, שבאו מרומניה, בספינות "גאולה" ו"מדינת היהודים". הם היו הסנונית הראשונה לעלייה הגדולה מהבלקנים, שעתידה הייתה לבוא בעקבותיהם. באותם ימים כבר הלך והתארגן ברומניה מבצע ה"פאנים", המבצע הגדול ביותר בתולדות ההעפלה, בו השיטו ארצה כבת אחת למעלה מ-15 אלף מעפילים.

באוקטובר 1947 היו כבר מחנות קפריסין מלאים עד אפס מקום. פקידי משרד המושבות והנציב העליון, שהיו צריכים לדאוג לאכסונם של המעפילים הרבים שעמדו להגיע, היו אובדי עצות. בינם לבין עצמם הודו כבר, כי במלחמתה נגד העלייה הבלתי לגאלית יצאה הממשלה הבריטית כשידה על התחתונה, ומדיניות הגירוש לא הצליחה לבלום את ההעפלה. כדי לצאת מהסכך אליו נקלעו, הציע משרד המושבות לנציב העליון, בלית ברירה וכחוראת שעה, להקצות כמה מיכסות חודשיות של סרטיפיקטים כמקדמה, על מנת לדלל את מחנות קפריסין ולפנות שם מקומות קליטה למעפילים שיבואו מרומניה. פתרון זה, באותם ימים, היה כהודאה גלויה בכישלון מדיניות הגירוש.⁶⁶

הנציב העליון אף היה מוכן להרחיק לכת. הוא גרס, שאם חייבים להודות בכישלון מדיניות הגירוש, יש לפחות להוציא מתוק מעז ולהביך את היהודים. על כן הציע להכניס לארץ את כל 16 אלף המעפילים שיבואו מרומניה על חשבון הסרטיפיקטים לשנה מראש, ולהפסיק כל עלייה ממקומות אחרים. הוא העריך אז, כי היישוב בארץ ממילא אינו ערוך לקליטת מספר כה גדול של עולים בבת אחת, והממשלה הבריטית תחסוך מצדה את ההוצאות על גירושם והחזקתם של מעפילים אלה בקפריסין.⁶⁷

בוויין, אשר היה מדע לא פחות מאחרים לכישלונו במלחמה נגד העלייה הבלתי לגאלית, עדיין לא היה מוכן להיכנע לחולשת הדעת שאחזה במשרד המושבות ובנציב העליון. בדין שהתקיים בוועדה לענייני העלייה הבלתי לגאלית של הממשלה הבריטית, ב-15 באוקטובר 1947, הוא חזר וקבע, כי את כל העולים הבלתי לגאלים שיגיעו יש לגרש ולשכן במחנות הקיימים בקפריסין, אפילו אם יצטרכו לצופף אותם עוד יותר. הוא טען, שכל עוד שולטת הממשלה הבריטית בארץ ישראל היא תאכוף את חוקי ההגירה, אשר יפוגו רק כאשר בריטניה תסיים באופן רשמי את שליטתה שם. עם זאת, המלחמה בהעפלה

65. פרוטוקול ישיבת משרד ההגנה, PRO, Cab 131/5, 12.3.47

66. שר המושבות לנציב העליון, PRO, FO 371/618590 E8830, 11.10.47

כבר היתה לזרא גם לו. בסכמו את הדיון בוועדה אמר, כי המדיניות המעשית שנותרה היא להחיש את סידורי הפינוי מארץ־ישראל, על מנת לקצר ככל האפשר את תקופת אחריותה של בריטניה על מעצרים של העולים הבלתי לגאליים.⁶⁸ דברים אלה נאמרו חודש וחצי לפני החלטת עצרת האומות המאוחדות על סיום המנדט הבריטי בארץ־ישראל והקמת מדינה יהודית בה.

ביבליוגרפיה נבחרת

- מנחם אורן, מנגד תראה את הארץ – חינוך נוער בקפריסין, בית לוחמי הגטאות – הקיבוץ המאוחד, 1985.
- יצחק בן־יוסף, מכתבים מקפריסין, ספריית תרמיל, 1973.
- נחום בוגנר, אי הגירוש, מחנות המעפילים בקפריסין 1946–1948, עם עובד, 1991.
- דוד שערי, גירוש קפריסין, 1946–1949, ההעפלה, המחנות וחברת המעפילים, הספרייה הציונית, 1981.
- נחום בוגנר, ספינות המרי, משרד הבטחון – ההוצאה לאור, 1993.